

על יצירתו של רבי רפאל בירדוגו

משה בראשר

א

רבי רפאל בירדוגו נולד במפנאס שבצפון מרוקו (אחת מן הערים שנתכנו ערי "המערב הפנימי") בשנת תק"ז (1747) ונפטר שם בליל הושענא רבה של שנת תקפ"ב (סתיו של שנת 1821).² חוקרי יהדות המגרב סבורים שהוא הגדול בחכמי העיר בכל הדורות ומגדולי החכמים במגרב מאז גירוש ספרד.

פעילותו הרוחנית היוצרת של ר"ב מתבטאת בשפע החיבורים שהעמיד והתקנות שתיקן בנוסף לפסקי הדין הרבים שכתב, עת שימש אב בית הדין במפנאס במשך שנים רבות.

יש מחיבוריו שהוקדשו לספרות חז"ל ולהלכה, ויש מהם שהוקדשו למקרא ועימם מצויים גם חיבורים אחרים.³ הידועים שבהם הם אלו:

א – "משפטים ישרים", שאלות ותשובות בשני חלקים, שראה אור בקראקא שבפולין בשנת תרנ"א (1891), שבעים שנה לאחר פטירת המחבר. ועוד אומר משהו על מקום פרסומו של הספר.

ב – הספר "תורת אמת" הכולל חידושים על ארבעה חלקי שולחן ערוך; נדפס במפנאס בשנת תרצ"ט (1939).

ג – ספר "שרביט הזהב", כולל חידושים על הש"ס בשני חלקים: כרך א' יצא בירושלים בתשל"ה וכרך ב' בתשל"ח.

ד – החיבור הרביעי המוקדש לספרות חז"ל הוא "רוקח מרקחת",⁴ ובו פירוש ביקורתי ונועז על אנדות חז"ל שבתלמוד הבבלי; זה נשמר בכתב יד אחד בלבד וטרם נתפרסם.

* הדברים המובאים בזה נישאו במעמד הענקת פרס יצחק בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח לספר "לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו" בכ"ט בניסן תשס"ב במכון בן-צבי בירושלים. הם מובאים בזה כשעת נתינתם; נוספו להם הערות הכוללות בעיקר פרטים ביבליוגרפיים.

1 בסוף ספרו משמחי לב, ירושלים תש"ן, כותב ר' רפאל בירדוגו (=ר"ב) "ותהי השלמתו בחדש תמוז, שמנה בו משנת התקנ"ו ליציורה) היא שנת החמשים לימי חי"י" (עמ' 391 של החלק השני).

2 רבי יוסף בן-נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א דף קו ע"ב.

3 יצירתו של ר"ב נסקרת בקצרה בספרו של ד"ר מורי מרדכי עמאר, תקנות חכמי מפנאס, ירושלים התשנ"ו (להלן: עמאר, תקנות) עמ' 54, וכן גם בספרי, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, א, ירושלים תשס"ב (להלן: בראשר, לשון לימודים א), עמ' 3-5; בן-נאים (לעיל, הערה 2), קו ע"ב.

4 הספר נמצא באוספו הפרטי של פרופ' חיים (הנרי) טולידאנו בניו-יורק (נראה שכתב-היד הוא העתקה של אביו, רבי ידידיה טולידאנו ז"ל).

שלושה חיבורים הקדיש רבנו למקרא:

א – ראשון בהם "מי מנוחות", הכולל בעיקרו דרשות וביוריים מקראות על פי הפשט על פרשיות התורה מ"בראשית" ועד "וזאת הברכה". חלק א' ראה אור בירושלים בשנת תר"ס (1900), וחלק ב' בגירבה שבתוניסיה בשנת התש"ב (1942). בכל פרשה מברר המחבר סוגיה מרכזית, כגון עניין הקרבנות הנידון בהרחבה בפרשת ויקרא. אגב הדיון בסוגיה הכוללת מתברר עניינם של פסוקים בפרשה או פסוקים מספרים אחרים שיש להם קשר לפרשה. והכל מתבאר בדרך הפשט.

ב – החיבור השני הוא "משמחי לב" בשני חלקים (בכרך אחד)⁵ על כל עשרים וארבעה ספרי המקרא מבראשית ועד דברי הימים; זה ראה אור בירושלים רק בשנת תש"ן (1990). הוא מוצג בידי המחבר כחלק שלישי לפירושו "מי מנוחות",⁶ אבל הוא שונה ממנו. כאן יש פירוש רצוף וקצר על המקרא כולו, המוצע בדרך "הדיבור המתחיל".⁷

ג – הפירוש השלישי הוא "לשון לימודים"; זה הביאור הקצר שנכתב בערבית יהודית מגרבית לעשרים ספרי מקרא. לא נכללו בו שיר השירים וקוהלת עזרא ונחמיה ודברי הימים. בזה ביקש רבנו לומר שמי שהגיע ללימוד של ספרים אלו, ראוי לו שייזקק לפירושים שנכתבו עברית.⁸ גם חיבור זה הייתה לו עכשיו גאולה.

כן ייזכר כאן חיבורו "רב פנינים", שהוא אוסף עשיר של דרושים למועדים ולנפטרים שיצא לאור בקובלנקה בשנת תש"ל (1970).

עינינו הרואות שכל ספריו של רבנו שיצאו לאור הופיעו הרבה לאחר מותו והוהדרו בידי אחרים; הגדיל לעשות בזה יותר מכולם אחד מצאצאיו, ר' שלום משאש, רבה של ירושלים.⁹

ב

ויש מה להוסיף על יצירתו: אנו יודעים כיום על יותר ממאה תשובות נוספות שלו הנמצאות בכתבי יד, רבים מהם אוטוגרפים, שטרם ראו אור;¹⁰ ד"ר מורי עמאר מפאריס מתכוון לפרסם אותן בקרוב. זאת ועוד, המעיין בספרו של ד"ר מורי עמאר, "תקנות חכמי מכנאס", שראה אור בשנת תשנ"ו, יגלה שר' רפאל עומד במרכז תיקון התקנות במשך עשרות

5 העימוד בספר מתחיל פעמיים ב:1 בעמ' 1-390 חלק א כלול הפירוש לתורה ולנביאים ראשונים ובעמ' 1-390 חלק ב כלול הפירוש לנביאים אחרונים ולכתובים; בעמ' 391 של חלק ב' מובאים קולופון של המחבר וקולופון של המעתיק ר' שלמה בן ר' חיים חלואה.

6 כך כתוב בקולופון שבסוף הספר: "וכה נשלם חלק הג' מספרי זה (מי מנוחות) אשר יעדתי".

7 אלישע נחמני, בן למשפתה של יוצאי מכנאס, איש נתניה, כתב עבודת גמר לתואר השני על "שיטתו הפרשנית של רבי רפאל בירדוגו בפירושו לתורה"; העבודה נכתבה בחוג לתנ"ך באוניברסיטת בריאלין בשנת תשמ"ח (בראשר, לשון לימודים א, עמ' 13). אף הוא מכין מהדורה מבוארת לשני פירושי העבריים של רר"ב.

8 בראשר, לשון לימודים א, עמ' 21-25.

9 ר"ש משאש שליט"א ההדיר את הספרים "תורת אמת", "רב פנינים", ו"משמחי לב".

10 עמאר, תקנות, עמ' 54.

בשנים¹¹ (רבות מהן זורעות אור על תולדות היהודים בעיר ובמגרב). גם מן התקנות הללו אתה למד על רוחב ידיעותיו ועומקו, על יכולתו כפוסק וכמנהיג ועל כוח ההיתר הניבט מפעולתו כפוסק וכמורה הוראה. לפני שנתיים דנתי לפני ר' שלום משאש על פסיקה נועזת של רר"ב בדיני אישות,¹² והוא אמר לי בלשון זה: "תעוזתו של רבי רפאל הייתה מפחידה, וספק אם יש היום מי שיקבל אותה". זו דעתו גם על פירושו של ר' רפאל "רוקח מרקחת" לאגדות חז"ל מפני הביקורת שלו על חכמי התלמוד. בשל כך אמר לי ר' שלום: "אם יתפרסם הספר הזה, ירעשו אמות הסיפים, לפי שאנשים רבים לא יכלכלו את הדברים האלה..."

מי שיעיין בחיבוריו של רר"ב יגלה חכם רציונליסט, שדעתו אינה נוחה מאמירות מפליגות של דרשנים ראשונים ואחרונים כאחד. פירושו "רוקח מרקחת" רצוף דברים בוטים על בעלי מדרשים בתלמוד. די להזכיר כאן את מה שאמר על מאמר אמוראי אחד. בבבלי ראש השנה (דף טז ע"ב) כתוב:

אמר רבי כרוספדאי אמר רבי יוחנן: שלושה ספרים נפתחין בר"ה: אחד של רשעים גמורין ואחד של צדיקים גמורין ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים תלויים ועומדים מר"ה ועד יוה"כ, זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה.

ר' רפאל שאמר בתפילותיו בפיוט הפותח את החזרה לשחרית של ימים נוראים את המילים "ספרי חיים ומתים לפניך היום נפתחים, בחסדי אבות ראשונים אנו בטוחים" וכו', אומר על בעל המדרש הזה דברים אלו: "זה המאמר קשה עד מאד ואין לו שום פירוש והחוש מכחישו הכחשה גמורה";¹³ עכ"ל. וזו אינה ההתבטאות החריפה שלו.

ג

אומר דברים אחדים על שני פירושיו למקרא, "משמחי לב" ו"לשון לימודים". הללו מתאפיינים בדרך הקיצור ובצמצום הדברים ובבקשת הפשט. למשל בבואו לפרש את הביטוי "ורוח אלהים" (בראשית א, ב) הוא אומר "רוח אלהים פירוש רוח חזקה, כמו שלהבת יה, הררי אל, אש אלהים".¹⁴ כלומר בכל הצירופים הללו הסומך – אֱלֹהִים, יְהוָה וְאֵל – מציין חזק, ואין לראות בו כינוי רגיל לה'. אבל הוא מצייע שם גם פירוש שני:

- 11 שם, עמ' 53.
 12 פסיקה זו של רר"ב מוצגת ונידונה במאמרי "דמויות נועזות וחדשניות בקרב חכמי המגרב", הרואה אור בקובץ ההרצאות של הכנס על הנושא "יצירה והנהגה ביהדות צפון אפריקה וספרד – סובלנות, פתיחות וסגירות", שהתקיים במרכז דהאן באוניברסיטת בראילן ברמת'גן, בכסלו תש"ס. עניינה של הפסיקה הנזכרת נידון בסעיף ה' של המאמר.
 13 הדברים מובאים כנוסחם המדויק בכתב היד של רוקח מרקחת (הנזכר לעיל בהערה 4).
 14 משמחי לב חלק א, עמ' 1.

“ורוח אלהים” עניינו “ורוח מאת אלהים”; וזה הפירוש היחיד שהוא מציע ב”לשון לימודים”:
ורוח מן ענד אלאה (u-riḥ mæn ‘ənd l-|ah)¹⁵, בעקבות תרגום אונקלוס.
 והרי דוגמה נוספת מן הפירוש לדברי הימים: כביאור המילה “באמונתם” בפסוק
 “ולהתייחש בכל טפס נשיהם ובניהם ובנותיהם לכל קהל, כי באמונתם יתקדשו קודש”¹⁶
 (דברי הימים ב לא, יח) הוא מסתפק בהערה הזאת: “באמונתם ר”ל בחיזוקם בעבודת ה’
 יתקדשו קדושה יתרה”. כלומר הוא מפרש את “אמונתם” על פי ההוראה “חזוק” הנתונה
 בשורש אמ”ן, בדומה למה שכתב בפירושו לפסוק “ואהרן וחור תמכו בידיו... ויהי ידיו
 אמונה” (שמות יז, יב): “אמונה – נראה שהוא לשון חזוק כמו ותקעתיו יתד במקום נאמן
 (ישעיהו כב, כג), שאחר שתמכו בידיו נתחזקו ידיו”.

ד

הרבה יש מה לומר על דרכו של רר”ב בפירושו “לשון לימודים” ועל בקשת הפשט
 הניבטת ממנו בכל צעד ושעל. רק זאת אומר, ניכר בו בלשון לימודים שר’ רפאל נטל
 את השָׁרַח שהילך בעל פה וממנו ועליו בנה את פירושו, בתוך שהוא מכניס בו אלפי
 שינויים ומתקן בו תיקונים רבים; הוא מסלק ממנו את המילוליות, מקרב אותו ללשון
 המקום ומשחרר אותו מן הלשון הגבוהה האופיינית לשרח שבעל פה, ואף מנקה אותו
 מפירושי דרש שנטעו בו אנשי הדורות הקדמונים.¹⁷ למשל בבואו לתרגם ולפרש את
 השם אוהלים שבצירוף “יושב אהלים” (בראשית כה, כז) הוא מציין שיש לוועים, כלומר
 יש המתרגמים לערבית, **גאליס פצלאוואת** (gales f-ṣ-ṣlawat = יושב בבתי המדרש),
 כלומר באהלי תורה כדרשת חז”ל, אבל הוא עצמו רואה לבאר על פי הפשט: **גאליס**
פלכביאן (gales f-l-xəbyan), כלומר יושב באהלים ממש.

בבואו לפרש לתרגם את הביטוי “פן יהרגוני” שבפסוק “ויאמר אחותי היא, כי ירא
 לאמר אשתי, פן יהרגוני אנשי המקום על רבקה” (שם כו, ז). הוא עומד על הבעיה
 התחבירית שבפסוק, שהרי אחרי המילים “כי ירא לאמר אשתי”, מן הדין היה לכתוב “פן
 יהרגוהו”, שכן הביטוי “פן יהרגוני” מתאים יותר לדיבור ישיר; לפיכך כאשר בא לתרגמו
 לערבית הוסיף שתי מילים וכתב: **אין קאל רבתמאן יקטלוני** (in qal řabbət-man iq(ṭu-
 ni), כלומר “כי אמר: אולי יהרגוני”. בהוסיפו את המילים “אין קאל” (=כי אמר), המציעות
 דיבור ישיר, פישט ללומד את הקושי התחבירי שבפסוק.
 עתה, שפירושו זה של ר’ רפאל עומד לפנינו נוכל להפוך בו ולהפך בו כדי לעמוד על
 שיטתו של האישי הגדול הזה.

15 בראשר, לשון לימודים א, עמ’ 26-27, 246-247.

16 משמחי לב, חלק ב עמ’ 390.

17 במיוחד בראשר, לשון לימודים א, פרקים א-ב (עמ’ 3-45).

ה

אוסף דברים אחדים על רבנו ועל יצירתו להשלמת התמונה הכללית שאני מבקש להציג כאן.

ר' יעקב בירדוגו, בן ר' יקותיאל אחיו של ר' רפאל, המכונה "החכם" (בית כנסת היה על שמו במפנאס שנתכנה צלאת לחכם) (slat I-haxam) כתב בספרו "שופריה דיעקב" כדלהלן:¹⁸

הרב מר דודי זלה"ה (ש) הוא אילן גדול לסמוך עליו... ואפילו בחייו היו כל חכמי דורו נשמעים לדבריו כמשה מפי הגבורה. וכל שכן אנן יתמי דיתמי שבוודאי ראוי לנו ללכת אחר דבריו ולא להרהר אחריהם, ומקרא מלא [שמות כג, ב] "ולא תענה על ר"ב" (רפאל בירדוגו).

יש כאן הד לגמרת הבבלי סנהדרין (דף יח ע"ב) "לא תענה על רב לא תענה על רב, לא מלך וכהן גדול"; בלשון נוטריקון ר"ב (=רפאל בירדוגו).

לאור דבריו של ר' יעקב בירדוגו אנו עשויים להבין הערה ששמעתי מפי חכם מגרבי. הלה שאָלני אם אני מכיר את הספר "משפטים ישרים" לרבי רפאל בירדוגו. עניתי לו שאני מכיר אותו ומעיין בו לעתים, ואף יודע אני כי נתפרסם בקראקא עירו של הרמ"א, גדול הפוסקים האחרונים באשכנז, בעל "המפה" לשולחן ערוך. אף הוספתי כי הוא איש שבזכותו נתעלתה קראקא שבפולין ונתפרסמה בעולם היהודי. לשמע דבריי אלו נענה אותו חכם ואמר לי: "לא הפכה קראקא לעיר חשובה, אלא משעה שנתפרסם בה משפטים ישרים של רבי רפאל בירדוגו". כך ממש בלשון זה.

האגדה העממית הפכה אותו לדמות של מסתורין והצמידה לו את הכינוי "המלאך רפאל", אבל האיש הרצינונלי הזה צריך להיזכר בעיקר כמופת של למדן גדול, פוסק נועז ופרשן מקרא על דרך הפשט, שנתן דעתו לאיש המשכיל בפירושו שבעברית ולאנשים של כל ימות השנה בפירושו בערבית.

ו

ראוי להעיר שגישתו הביקורתית ניבטת גם מפירושו למקרא ויותר מכול בפירושו "משמחי לב".

וכך הוא כותב בתחילת ביאורו לישעיהו פרק מ':¹⁹
 "נחמו נחמו... ואמת אגיד מאי דקשיא לי, והוא ודאי שדבר ה' הוא זה [אומר]

18 עמאר, תקנות, עמ' 55.

19 משמחי לב, חלק ב עמ' 43. הבאתי את הדברים כדיוקם, אך הוספתי מעט ניקוד וסימני פיסוק, מילאתי כאן וכאן את הכתיב והשלמתי מעט קיצורים.

”נחמו”, אבל אימת נתנבא זה ישעיה, שהלא סוף כל נבואותיו בימי חזקיה מלך יהודה. וקשה טובא דבימי חזקיה היתה ירושלים ובהמ”ק לבנה במילואה, ומה יכריזו “נחמו, דברו על לב ירושלים וקראו”, ובסי’ [=ובפרק] ס”ד אומר “ציון מְדַבֵּר הֵיְתָה ירושלים שממה, בית קדשינו... היה לשרפת אש”; ואיך היו דברים אלו ובהמ”ק על מכונו וירושלים על תילה. ודבר זר לומר שזה היה בדרך נבואה שידע ישעיה שעתידה ירושלים להחרב ובהמ”ק לשרפה, מ”מ הוא מדבר עם בני אדם, ואיך יאמר להם שקרים; “ציון מדבר היתה”, והלא ח”ו לשחוק יהיו דבריו. וכ”ש שפסקו “ציון מדבר היתה” הם תפילה, ואיך יתפלל על הצרה עד שלא תבוא.

כמה נועזות יש בתפישה הזאת מפי חכם מבית המדרש הישן, המקשה על זיקת נבואות הנחמה לישעיהו שכתב את הפרקים א-ל”ט.

צריך לומר שקושייתו של המחבר טובה מן התירוץ שהוא נותן לה,²⁰ אבל לענייננו כאן ועכשיו חשובה העמדת השאלה והגישה הניבטת ממנה. אמת, בירווי געדרים כל גישה ספרותית וגם היעדר חוש הומור מאפיין את כתיבתו של רבנו, אבל חסרונות אלו אינם מצמצמים ככהוא זה את העיון המעמיק שהוא מעיין במקראות בכל שלושת פירושו למקרא. ולא רמזנו כאן אלא לכמה זוטות מתוכם.

‡

דומה אני שהעיסוק בחיבוריו של רבנו עשוי לפתוח צוהר לעולם גדול. התחילו בו ר’ שלום משאש במבואות למהדורות חיבוריו של ר’ רפאל וגם רבנים אחרים עסקו בכתביו. אף חוקרים חדשים – מהם בני מכנאס כפרופ’ חיים טולידאנו²¹ מניוירק, ד”ר מורי מרדכי עמאר, ד”ר חיים בנטוב,²² מר אלישע נחמני,²³ וחוקרים אחרים כרב ד”ר משה

20 הוא מתרץ “והכל בחלום נבואיי נכתבו לעשות (להורות) כן לדורות”. זו שיטה מקובלת אצלו – גם בפירושו לאגדות חז”ל הוא נוטה לתרץ קשיים שהוא מעלה באמירה שמדובר בחלום או בחלום נבואה. ואכמ”ל.

21 יציון כאן מאמרו “The Centrality of Reason and Common Sense in the Biblical and Talmudic Exegesis of Rabbi Rephael Berdugo (1747–1821)”, *Between History and Literature — Studies in Honor of Isaac Barzilay*, ed. S. Nash, Tel-Aviv 1997, pp. 171–205.

22 ח’ בנטוב, “רבי רפאל בירדוגו: תרומתו וגישתו לחקר התלמוד וההלכה”, בתוך מ’ אבוטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה במאות י”ט, כ’ – עיונים בתולדותיה בתרבותה ובחברתה, ירושלים תש”ם עמ’ קמ”א-קמ”ט.

23 לעיל, הערה 7.

עמאר²⁴ וד"ר עמוס פריש²⁵ מאוניברסיטת ברייטלין – כתבו כמה בירורים על יצירותיו. העיסוק בכתבי רבנו חושף בפנינו תלמיד חכם מבני עלייה ופותר בפני המחקר גם את עולמן של קהילות ושל קהילות אחרות במגרב. בתוך המהלך הזה ניסינו גם אנו במעט את כוחנו בההדרת "לשון לימודים". וכל הרוצה ליטול יכול מעתה לבוא וליטול.

- 24 רבי משה עמאר הוא מן החשובים שבחוקרי הספרות הרבנית במגרב ובכלל זה יצירתו של ר"ב. אף הוא ההדיר את פירושו של רבנו להגדה של פסח (הגדה של פסח "שלל ר"ב", להרה"ג רפאל בירדוגו, לוד תשנ"ב).
- 25 ראה ע' פריש, "הערכה מחדש של פרשנות המקרא היהודית במאות הט"ז-הי"ז", בתוך ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו עמ' 122-141. הדיון השני אצל פריש עוסק ב"ר' רפאל בירדוגו – פרשנות הפשט" (עמ' 130-132). אף הוא נשא הרצאה על שיטת הפשט בפרשנותו של ר"ב בקונגרס השלושה עשר למדעי היהדות בקיץ תשס"א בירושלים.